

اعتقاد به مصالح موعود در نظر گاه فریقین

چکیده:

مقوله مهدویت در تصور آگاهانه اسلامی به تلاشی هدفمند برای انتظار و جهادی بیدارگر تبدیل شده است که منتظران را برای قدم نهادن در عرصه جهاد و تربیت درونی که همان جهاد اکبر و مبارزه با شیطان و نفس اماره است، رهبری می کند.

این نوشتار با نظر به سابقه مسئله مهدویت در قرآن، احادیث نبوی و گفتار اهل بیت (ع) و با نگاهی به دیدگاه‌های عالمان متأخر و متقدم اهل سنت در این باره، به بررسی زمینه‌های مورد اتفاق مسلمانان در مسئله مهدویت می پردازد. نگارنده، در این باره از اتفاق نظر در قطعیت برپایی حکومت مهدی (ع)، وحدت نظر در جهانی بودن حکومت مهدوی و یکسانی آراء درباره برخی کیفیات و علائم ظهور به عنوان زمینه‌های مورد اتفاق مسلمانان در مسئله مهدویت نام می برد و بر این اعتقاد پای می فشارد که وجود این عرصه‌های عمده اتفاق نظر، در نهایت به امر تقریب مذاهب اسلامی خواهد انجامید. این نوشتار در نهایت از امت اسلامی می خواهد که به دلیل اهمیت

امین تهرانی

فارغ التحصیل فقه امامیه / ورودی ۸۱

amin_zeid1983@yahoo.com

مقوله مهدویت و خطری که این مسئله برای منافع و ماهیت دشمنان اسلام به همراه دارد، به توطئه‌های زیرکانه آنان علیه اعتقاد به مهدویت در اشکال قدیم و جدید آن توجه گاهی داشته باشند.

مقدمه

ظهور مصلح جهانی در آخرالزمان، یکی از مسائل اساسی است که از روزگاران کهن تا عصر حاضر، مورد توجه جوامع بشری بوده است. آرزوی فرج، اندیشه‌ای است که تقریباً همه ملل را به خود مشغول ساخته است و حتی ملت‌های غیر خدا پرست و مادی‌گرا به نوعی به مصلح جهانی در دوره آخرالزمان معتقدند.

دین اسلام، ظهور مهدی (عج) را تنها به عنوان یک ایده و تفکر خیالی که بشارت قیام رهبری مبهم، در آینده‌ای نامعلوم برای رهایی بشریت از ظلم و جور را می‌دهد، مطرح نساخته بلکه آن را به عنوان یک مسأله اعتقادی که دارای نشانه و علائم روشن و پابرجایی است، مطرح می‌کند و این اعتقاد در دل و جان و وجدان امت اسلامی و همچنین در زندگی سیاسی و مبارزاتی آن‌ها وجود دارد.

در حالی که امت اسلامی با اندیشه‌های منحرف کنونی درگیر است، کوشش می‌کند آن را تغییر دهد تا به این وضعیت، رنگی اسلامی و سمت و سوی دینی دهد و در میادین جهادی، با سمبل کفر، گمراهی و دشمنان دین مقابله کند. تمامی این تلاش‌ها برای فراهم آوردن زمینه‌های ایمانی و مسئولیت‌پذیری است تا برای پذیرایی و استقبال از رهبر منتظرش تناسبی داشته باشد. زیرا امت اسلامی در انتظار ظهور

ایشان و مشارکت در قیام و انقلاب جهانگیرشان هستند و زمان استقبال از یک شخصیت انقلابی جهانی، آن‌گاه که وقوعش مشخص شده باشد، معنایش این است که دانما باید در حال آماده باش بود تا روزی که از وی استقبال و در جنبش انقلابی و جهانی وی شرکت کنیم.

با وجودی که تفکر و ایده مهدویت، نماد فریادی است که بسیار بلند بر سر تمامی طاغوت‌های زمین فرود می‌آید و مخالفتی است قاطعانه با تمامی شیوه‌های عدول از ارزش‌های الهی، با این وصف، فراخوانی روشن و آشکار است که از مسلمانان می‌خواهد چه از لحاظ اعتقادی و چه از لحاظ عملی (با منشی درست) به اسلام پایبند باشند. چنان که قیام حضرت مهدی (عج) و جنبش ایشان نیز از درون جوامع اسلامی سرچشمه می‌گیرد تا در ابتدا مسلمین منحرف را تصفیه کند؛ مسلمانانی را که قبل از ظهور ایشان موفق به توبه و اصلاح باطن خویش نشدند.

از این رو، مسئله ظهور مهدی منتظر در تصور آگاهانه اسلامی به تلاشی هدفمند برای انتظار و جهادی بیدارگر تبدیل شده است که منتظران را برای قدم نهادن در جهاد تربیت درونی که همان جهاد اکبر و مبارزه با شیطان و نفس اماره است، رهبری می‌کند. در این انتظار، هدف آن است که بر این دو دشمن (شیطان درون و نفس اماره) غلبه کرده و درون را از انگیزه‌های انحراف پاک کند و عواملی که فرد مسلمان را از سعادت دیدار مهدی (ع) محروم کرده و مانع از رفتن به سمت راه و روش ایشان می‌شود، از میان ببرد. در عین حال اسلام از همه مسلمانان می‌خواهد که پا به میدان نبرد اعتقادی، سیاسی و جهادی بگذارند تا در روند مقدمه چینی ظهور رهبر و پیشوای خود مشارکت داشته و در نهایت آماده پذیرایی و استقبال از ایشان باشند. و در فتوحات جهانی و تأسیس حکومت عدل الهی در سایه ولایت و خلافت جهان شمول ایشان، مشارکت کنند.

مهدی (ع) در قرآن

۱. هو الذی ارسل رسوله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون / سوره توبه ۳۳

سده در تفسیر این آیه می‌گوید: (پیروزی اسلام بر دیگر ادیان) هنگام قیام مهدی است (در آن زمان) مردم یا باید مسلمان شوند، یا جزیه دهند و اینکه گفته شده است: مهدی همان عیسی است، نادرست است. زیرا اخبار صحیح به گونه‌ای متواتر وارد شده که مهدی از خاندان پیامبر است. از این رو تطبیق مهدی بر عیسی جایز نیست و حدیثی که گوید: "مهدی کسی جز عیسی نیست" درست نیست. (۱)

مسئله ظهور مهدی منتظر در تصور آگاهانه اسلامی به تلاشی هدفمند برای انتظار و جهادی بیدارگر تبدیل شده است که منتظران را برای قدم نهادن در جهاد تربیت درونی که همان جهاد اکبر و مبارزه با شیطان و نفس اماره است، رهبری می‌کند

۲. و من اظلم ممن منع مساجد الله ان يذكر فيها اسمه و سعی فی خرابها اولئك ما كان لهم ان يدخلوها الخائفين ، بهم فی الدنيا خزی و لهم فی الآخرة عذاب عظیم / بقره ۱۱۴ .
در تفسیر در المنثور و تفسیر طبری درباره "لهم فی الدنيا خزی" آمده است :

"اما خزیمه فی الدنيا فانه اذا اقام المهدي و فتحت القسطنطنیه قتلهم فذلک الخزی" یعنی خواری و ذلت (ستمکارانی که سد راه دین خدا و آیین حق اند) در دنیا ، زمانی فرا می رسد که مهدی به پا خیزد و قسطنطنیه را فتح کند و آنان را بکشد (۲).
۳. و انه لعلم للساعه / زخرف آیه ۶ .

در تفسیر این آیه سیوطی می گوید : نشانه قیامت ، خروج عیسی قبل از آن است. (۳)
و در روح المعانی آمده است :

نزول عیسی یکی از نشانه های قیامت است. بنا بر قول مشهور ، عیسی هنگام نماز صبح در دمشق فرود می آید ، امام (جماعت) که همان مهدی است ، عقب می ایستد (تا عیسی امام جماعت شود) ولی عیسی او را مقدم می دارد و پشت سرش نماز می گزارد. (۴)
شبلنجی به نقل از مقاتل بن سلیمان و مفسران پس از وی در تفسیر آیه فوق می گوید : (نشانه قیامت) مهدی است و (دوران) او در آخر الزمان است. (۵)

۴. بقیه الله خیر لکم ان کنتم مؤمنین / هود ۸۶ .
در کتاب نور الابصار در تفسیر این آیه آمده :

چون مهدی ظهور کند ، کعبه را پایگاه خویش قرار می دهد و ۳۱۳ نفر از یارانش به او می پیوندند. آن گاه در نخستین سخن این آیه را تلاوت می کند : "بقیه الله بهتر است برای شما ؛ اگر ایمان بیاورید ." سپس می گوید : "منم بقیه الله و خلیفه خدا و حجت او بر شما". (۶)

۵. کتب الله لاغلبینا و رسلی ، ان الله قوی عزیز / مجادله ۲۱ .

این آیه از پیروزی آیین الهی بر همه آیین ها حکایت دارد. فعل "کتب" ماضی است و به گونه ای روشن و حتمی این امر را می رساند که گویا این پیروزی انجام یافته است. همراه شدن این فعل با لام و نون تأکید ، جایی برای تردید در تحقق این وعده نمی گذارد و ذیل آیه که قدرت و اراده خدا را می نمایاند و به منزله علتی برای نوید آغاز آن است ، جایی برای توصیه های نایابست و تفسیرهای نامناسب نمی گذارد ، زیرا سخن از قهر و غلبه و قدرت غالب خدایی است.

چنین تأکیدی نمی تواند تنها در پیروزی پیامبر در جنگ های صدر اسلام و یا در استدلال های کلامی اسلام با دیگر ادیان و برهانی تر بودن آن محدود شود و از سویی تاکنون این پیروزی جهانی پدید نیامده است . بنا بر این باید در آینده تفکرات غیر الهی زوال پذیرد و آیین یکتاپرستی سراسر گیتی را فراگیرد که بنا بر روایات بسیار ، آن زمان روزگار مهدی موعود خواهد بود.

در روح المعانی آمده است :

نزول عیسی یکی از نشانه های قیامت است. بنا بر قول مشهور ، عیسی هنگام نماز صبح در دمشق فرود می آید ، امام (جماعت) که همان مهدی است ، عقب می ایستد (تا عیسی امام جماعت شود) ولی عیسی او را مقدم می دارد و پشت سرش نماز می گزارد

در این مجال می توان آیات دیگری را نیز مرتبط با بحث مهدویت دانست که به همین مختصر اکتفا می کنم. (از جمله آیات مهمی که دو این زمینه مورد اتفاق فریقین است آیه "ولقد کتبنا فی الزبور من بعد الذکر ان الارض یرثها عبادی الصالحون" است.)

مهدی (ع) در احادیث نبوی

۱- شما را به (ظهور) مهدی بشارت می دهم زمانی که اختلاف ها ، سختی ها و دل نگرانی ها مسلمانان را در بر می گیرد ، قیام می کند و زمین را که پر از ظلم و ستم شده است به شیوه درست بین مردم تقسیم می کند و دل های مسلمانان را سرشار از بی نیازی می سازد. (۷)

۲- اگر از (عمر) دنیا جز یک روز باقی نماند ، خدا آن روز را طولانی گرداند تا مردی از فرزندانم را برانگیزد (برای زنده کردن اسلام و اصلاح اجتماعات بشری) که هم نام من است. (۸)

۳- مهدی من عترتی من ولد فاطمه. (۹)
۴- کیف انتم اذا نزل ابن مریم فیکم و امامکم منکم. (۱۰)

۵- در آخر الزمان آزارها و ستم های جانکاه از سوی شاهانشان بر اتم فرود می آید. بلاهایی که سخت تر از آن شنیده نشده است. آن چنان که دنیای فراخ بر آنان تنگ می نماید. همه جا آکنده از ستم و بی عدالتی است و انسان با ایمان بناهنگامی برای فرار از ظلم نمی یابد. در این هنگام خدای متعال مردی از خاندان مرا بر می انگیزد. پس زمین را از عدل و داد پر می کند. (۱۱)

۶- در زمانی که (دنیا را ظلم و ستم فرا گرفته و دین باوران در تنگنا و سختی به سر می برند) فریادی از آسمان ها بر می آید که ای مردم همانا خدا روزگار طاغوتیان و منافقان و پیروان آن ها را به سر آورده و مهم ترین امت محمد (ص) را به سرپرستی شما گمارده است. در مکه به او پیوندید که بی گمان او مهدی است. (۱۲)

۷- (مهدی) فردی از فرزندانم است. چهره اش چونان ستاره درخشان ، ... آن گاه که به سوی شام حرکت کند ، جبرئیل پیشایش و میکائیل همراه اوست. اهل آسمان و زمین با ظهور او شادمان می شوند. (۱۳)

۸- و ینبغ سلطانه المشرق و المغرب. (۱۴)
۹- ینخرج المهدي فی امتی. ینبعثه الله غیاثا للناس. (۱۵)

۱۰- مهدی از فرزندان من است. در پرتو خلافت (و حکومت) او پرندگان آسمان خرسند نمی گردند. (کنایه از گسترش قانون و عدالت در سراسر جهان) (۱۶)

۱۱- افضل العباده انتظار الفرج. (۱۷)
۱۲- هر کس مهدی را انکار کند (و ظهور او را دروغ بیندارد) ، کافر است. (۱۸)

پس از ذکر نمونه ای از سخنان والای پیامبر گرامی اسلام درباره آینده بشریت و امت اسلامی و ظهور

۲۲۱۶

مصلح فاطمی، مناسب است سخن یکی از محدثان بزرگ اهل سنت را در این باره یاد آور شویم.

حافظ ابو عبدالله گنجی شافعی؛ محدث معروف اهل سنت، باب پنجم از کتاب خود درباره مهدی (ع)، یعنی "البیان فی اخبار صاحب الزمان" را ویژه همین مطلب ساخته و این باب را این سان عنوان کرده است: "الباب الخامس فی ذکره نصره اهل المشرق للمهدی" و در این باب این حدیث را از پیامبر (ص) نقل می کند:

"یخرج اناس، من المشرق، فیوطنون للمهدی سلطانه". یعنی مردمی از مشرق قیام می کنند و زمینه حکومت مهدی را فراهم می سازند.

حافظ گنجی پس از نقل این حدیث می گوید: "این حدیث، حدیثی است حسن و صحیح، که آن را راویان موثق و عالمان حجت روایت کرده اند و حافظ ابن ماجه قزوینی این حدیث را در کتاب سنن (صحیح) خود آورده است."

مهدی (ع) و گواهی اهل بیت (ع)

- از امام علی (ع) درباره این جمله رسول خدا (ص) که فرموده اند: "انی مخلف فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی" پرسیده شد. حضرت علی (ع) فرمودند: که عترت، من و حسن و حسین و نه امام از فرزندان حسین هستیم و نه من آن ها "مهدی" است. آنان از کتاب خدا جدا نمی شوند و قرآن نیز از آنان جدایی ناپذیر است و در روز قیامت با هم در حوض کوثر بر رسول خدا (ص) وارد می شوند. (۱۹)

- امام حسن (ع): "امامان بعد از رسول خدا (ص) دوازده تن هستند، نه تن از آنان از نسل برادرم حسین هستند و مهدی امت اسلام نیز از جمله آنان است." (۲۰)

- امام حسین (ع): "قائم امت اسلام، نهمین فرزند من است. اوست که غیبت می کند و همین شخصیت است که خود در قید حیات است و میراثش را تقسیم می کند." (۲۱)

- سید حمیری شاعر از امام صادق (ع) پرسید: ای فرزند رسول خدا، درباره غیبت و درستی آن از اجداد گرامی تان، اخبار و روایاتی نقل شده است، بفرمایید که کدامیک از امامان غیبت می کند. حضرت فرمود: ششمین فرزند من است که غیبت می کند. او دوازدهمین امام و پیشوا بعد از رسول خدا (ص) است. اولین ایشان امام علی (ع) و دوازدهمین و آخرینشان قائم به حق بقیه الله در روی زمین، مهدی صاحب زمان است. (۲۲)

- ربان بن صلت می گوید: به خدمت امام رضا (ع) رسیده و از ایشان پرسیدم: آیا شما صاحب امر و زمان هستید؟ فرمود: "آری من صاحب امر و زمان هستم، اما کسی که زمین را بعد از آن که مملو از ظلم و ستم بوده، از عدل و داد پر می کند من نیستم. وی عسای موسی و نگین سلیمان را دارد. او چهارمین فرزند من

است. خداوند تا آن زمان که خود اراده فرماید او را از دیده ها پنهان می کند و بعد، او را آشکار ساخته و زمین را که پر از جور و ستم شده از عدالت و داد پر نماید." (۲۳)

مهدی (ع) در اندیشه عالمان اهل سنت

۱- مسعودی (در گذشته به سال ۳۴۶ هـ): مسعودی نقل می کند: "در سال ۲۶۰ هجری، ابومحمد حسن بن علی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن ابی طالب در خلافت معتمد عباسی درگذشت و او پدر مهدی منتظر است." (۲۴)

۲- قاضی عیاض (در گذشته به سال ۵۴۴ هـ) در کتاب الشفا: ما در این کتاب از پیامبر (ص) درباره آینده مطالبی را نقل می کنیم که هرگز از روی هوا سخن نگفته است و از آن جمله مساله "ظهور مهدی" است. (۲۵)

۳- ابن اثیر (در گذشته به سال ۶۰۶ هـ): مهدی، یعنی کسی که خداوند راد حق را به او نشان داده است. این کلمه، به صورت اسم به کار رفته است، تا جایی که "علم بالغلبه" شده است و همین کلمه (مهدی)، نام آن کسی است که پیامبر (ص) مژده داده است که در آخرالزمان می آید. (۲۶)

۴- محی الدین ابن عربی (در گذشته به سال ۶۳۸ هـ): مهدی حجت خدا بر مردم زمان خود و از پیروان پیامبر است. پیامبر درباره او گفته است: "او راه مرا پی می گیرد و به خطا نمی رود." ... همین امر، گواهی

مسعودی (در گذشته به سال ۳۴۶ هـ): مسعودی نقل می کند: "در سال ۲۶۰ هجری، ابومحمد حسن بن علی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن ابی طالب در خلافت معتمد عباسی درگذشت و او پدر مهدی منتظر است

می‌دهد که مهدی در میان احکام مصون از خطاست ، همان گونه که رسول خدا در ابلاغ آنچه از جانب خداست عصمت دارد. (۲۷)

۵- ابن ابی الحدید مدائنی (در گذشته به سال ۶۵۵ هـ): در کتاب شرح نهج البلاغه می‌گوید: میان همه فرق مسلمین اتفاق قطعی است که عمر دنیا و احکام و تکالیف پایان نمی‌پذیرد، مگر پس از ظهور مهدی. (۲۸)

۶- ابن تیمیه (در گذشته به سال ۷۲۸ هـ): در کتاب "منهاج السنه النبویه" ابن عمر از پیامبر (ص) روایت کرده است:

"در آخر الزمان مردی از اهل بیت من ظهور می‌کند که هم نام و هم کنیه من است. زمین را پر از عدل و داد می‌کند، بعد از آنکه از ظلم و بیداد آکنده شده باشد." این شخص همان مهدی است. (۲۹)

۷- ابن خلدون (در گذشته به سال ۸۰۶ یا ۸۰۸ هـ): مشهور بین همه مسلمانان، در همه عصرها این است که به یقین در آخر الزمان فردی از خاندان نبوت ظهور می‌کند، دین را مدد می‌رساند و عدل را می‌گستراند، و مسلمانان از او پیروی می‌کنند و بر همه کشورهای اسلامی حاکم می‌شود و مهدی نام دارد. (۳۰)

۸- یحیی بن محمد جنبلی (از عالمان قرن ۱۰ هجری): پیامبر (ص) کسانی که مهدی را تکذیب کنند، کافر دانسته است. (۳۱)

۹- محمد برزنجی (در گذشته به سال ۱۱۰۳ هـ)

در کتاب الاشاعه لاشراط الساعه: نخستین نشانه روز باز پسین، ظهور مهدی است. احادیث پیرامون او به حدی است که فراتر از حد شمارش می‌نماید. در روایات فراوان صحیح و مشهور آمده است که او از فرزندان فاطمه است... این امر در حد تواتر معنوی است و انکار آن جایی ندارد... وی زمین را که از بیدادها آکنده شده است، پر از عدل و داد می‌کند. (۳۲)

۱۰- شیخ محمد عبده (در گذشته به سال ۱۳۲۳ هـ): خاص و عام می‌دانند که در اخبار و احادیث، ضمن شمردن علائم قیام قیامت، آمده است که مردی از اهل بیت پیامبر (ص) خروج می‌کند که نام او مهدی است و او زمین را، پس از آنکه از جور و بیداد آکنده باشد، از عدل و داد آکنده می‌کند. در آخر ایام او، عیسای مریم (ع) از آسمان فرود می‌آید... (۳۳)

۱۱- عبدالعزیز بن عبدالله بن باز (از عالمان معاصر):... مسأله مهدی آشکار و روشن و احادیث درباره آن فراوان بلکه متواتر و مستحکم است و از اهل علم بسیار کسان "تواتر" آن را بازگو کرده‌اند، ... به علت کثرت طرق، اختلاف مخارج، گویندگان، راویان و الفاظ این احادیث، تواتر معنوی دارد، بنابراین به حق دلالت دارد که این شخص موعود مسأله اش ثابت و خروجش حق است... این امام از الطاف خدای عزوجل

است که ظهور می‌کند و داد و حق را برپا می‌دارد و از ظلم و جور جلوگیری می‌کند و خدا به وسیله او سایه لوی حق را در راه عدالت، هدایت و راهنمایی مردمان می‌گستراند. (۳۴)

در این زمینه تعداد زیادی از عالمان اهل تسنن نظرانی را بیان کرده‌اند که در حد بیان نظر برخی از ایشان، به این مختصر اکتفا می‌کنم.

زمینه‌های مورد اتفاق مسلمانان در مسأله مهدویت
زمینه‌های مشترک بین اهل تسنن و شیعه دوازده امامی در مورد حضرت مهدی (عج) بسیار زیاد است که همه آنان بر اصل اعتقاد به درست بودن چنین ایده‌ای اتفاق نظر دارند و هر کسی را که منکر آن بشود، نادان تلقی می‌کنند. همچنین مسلمین بر این عقیده متفق القولند که مهدی (ع) از قبیله قریش و به ویژه از اهل بیت پیامبر اسلام (ص) و به خصوص از نوادگان امام علی (ع) و فاطمه زهرا (س) است.

علاوه بر این، وی را آخرین خلیفه و جانشین حضرت محمد (ص) در بین دوازده امام می‌دانند و برپایی حکومتش را قطعی و حدود قدرت و سلطه آن حضرت را جهان‌شمول می‌دانند. زیرا که حکومت او وعده الهی است که نص قرآن بر آن تاکید داشته است و سرانجام آن که شیعه و سنی بر حتمی بودن پیش آمد برخی حوادث و اتفاقات و علایم ظهور ایشان اشاره دارند. این علایم مؤده نزدیکی ظهور ایشان را می‌دهند. ما در اینجا به دلایل قابل اعتمادی در اثبات موارد اتفاق نظر بین شیعه و سنی در اعتقاد به ظهور حضرت مهدی (ع) اشاره می‌کنیم.

اتفاق نظر مسلمانان در اصل قضیه مهدویت

نشانه چنین توافقی در ضبط، ثبت و صحت احادیث فراوانی است که درباره حضرت مهدی (ع) نقل شده است. این احادیث را مسلمانان حفظ و در بسیاری از مراجع و منابع خود ذکر کرده‌اند؛ به طوری که حد تواتر آن ده‌ها بار در علم حدیث به تأیید مسلمانان رسیده است و هر مسأله‌ای از مسائل دینی که روایات و احادیث مرتبط با آن به حد تواتر برسد، به خودی خود از دایره شک و تردید خارج می‌شود و کسی در موضوع و بحث اسناد و سندیت آن وارد نمی‌شود. به طوری که این مسأله در جای خود و در دو علم حدیث و اصول به اثبات رسیده و غیر قابل انکار است و مناقشه و جر و بحث در آن از عدم آگاهی به قواعد و اصول بحث علمی و تحقیق اسلامی، نشأت گرفته است.

مرجع بزرگ، شهید صدر (ره) می‌گوید: "اندیشه اعتقاد به حضرت مهدی منتظر به عنوان رهبری که جهان چشم انتظار اوست تا دنیا را به جایگاهی بهتر رهنمون شود، به طور کلی در احادیث پیامبر عظیم الشان (ص) و به ویژه در روایات ائمه اطهار (ع) آمده است. همچنین در متون و کتب فراوانی به حدی بر آن تاکید شده که شک و تردید به آن راه پیدا نمی‌کند.

درباره حضرت مهدی (عج) ۴۰۰ حدیث از طریق اهل سنت نقل شده است، به طوری که مجموع روایات نقل شده در این باره از طریق شیعه و سنی به بیش از شش هزار حدیث می‌رسد که این عدد، رقم بالایی است و نظیر آن در مورد بسیاری از امور واضح و بدیهی دین اسلام که معمولاً قطعی و خالی از شک است، جمع آوری نشده است

در باره حضرت مهدی (عج) ۴۰۰ حدیث از طریق اهل سنت نقل شده است. به طوری که مجموع روایات نقل شده در این باره از طریق شیعه و سنی به بیش از شش هزار حدیث می رسد که این عدد، رقم بالایی است و نظیر آن در مورد بسیاری از امور واضح و بدیهی دین اسلام که معمولاً قطعی و خالی از شک است، جمع آوری نشده است.

حافظ بن حجر عسقلانی می گوید: * احادیث متواتر تاکید می کنند که حضرت مهدی (ع) از میان مسلمانان برانگیخته می شود. حضرت عیسی (ع) نیز در آن زمان فرود می آید و پشت سر وی نماز خواهد خواند. * (۳۵)

قاضی شوکانی در مورد احادیث مهدی (ع) می گوید:

احادیث مرتبط با مهدی (ع) بدون هیچ گونه شک و شبهه ای، متواتر است بلکه وصف تواتر به تمامی اصطلاحات نگاشته در علم اصول بر کمتر از این هم صدق پیدا می کند. پس چگونه می توان با فراوانی حدیث در مورد ایشان آن ها را متواتر ندانست؟

حافظ ابوالحسن ابری سگری (م ۳۶۳ هـ.ق) در کتاب "مناقب الشافعی" و ابن صباغ مالکی در کتاب "اسعاف الراغبین" و برزنگی در کتاب "الاشاعه لاشراط الساعه" و شیخ عبدالحق در کتاب "اللمعات" و ابن صدیق مهربی در کتاب "ابراز الوهم المکتون من کلام ابن خلدون" و صدیق حسن قنوجی در کتاب "الاداعه لما کان و یکون بین یدی الساعه" و دیگر علما که فراوانند، به حد تواتر رسیدن احادیث مربوط به امام عصر (ع) را تصریح کرده اند.

اشتراک نظر در لزوم اعتقاد به مهدی (ع)

مسئله حضرت مهدی (ع) از جمله مسائل غیبی است که وحی نیز درباره آن خبر داده است. متون و نصوص دینی مورد اعتماد همه مسلمانان نیز، لزوم ایمان و اعتقاد به چنین مسائلی که در قرآن و سنت ذکر شده اند را مورد تاکید قرار داده اند، چنان که خداوند تبارک و تعالی می فرماید:

"الم، این قرآن، کتابی است که هیچ تردیدی در آن راه ندارد. هدایتگر انسان های با تقواست. همان کسانی که به عالم و دنیای غیب ایمان دارند و نماز به پا می دارند و از آنچه به آن ها روزی می رسانیم، انفاق می کنند و به آنچه بر تو و پیامبران پیش از تو نازل شده ایمان می آورند و به آخرت یقین دارند." بقره ۴-۱

این آیه به طور کلی بر لزوم ایمان به مسائل غیبی که از طریق شرع و با ادله روشن به اثبات رسیده اند، دلالت دارد.

پس همان طوری که برپا داشتن نماز و دادن زکات و ایمان به قرآن و کتب آسمانی که پیش از قرآن نازل شده بر هر مسلمانی لازم و ضروری است، اعتقاد به همه مسائل غیبی نیز که اسلام درباره آنها سخن گفته و در نصوص معتبر و مشهور از آن ها خبر داده، واجب است

شیخ ناصر الدین البانی یکی از علمای اهل سنت می گوید:

* اعتقاد به قیام

حضرت مهدی (ع)

اعتقادی ثابت است

که احادیث متواتری

از نبی اکرم (ص) بر

وجوب ایمان به قیام

ظهور ایشان نقل

شده است، زیرا این

اعتقاد از امور غیبی

است و ایمان به

چنین اموری از جمله

نشانه های

پرهیزکاران است

. بنابراین هر کس موردی از امور غیبی اسلام را، از قبیل ظهور حضرت مهدی (ع)، نزول عیسی (ع)، خروج دجال و سایر مسائلی را که با دلایل قطعی ثابت شده اند انکار کند، از جرگه مسلمانانی که به عالم غیب ایمان دارند خارج می شود. زیرا ایمان به غیب، حد فاصل میان مومنین به رسالت های الهی و ملحدان و مادی گرایان است.

بر اساس همین ادله قرآنی است که برخی از دانشمندان اهل تسنن در اثبات وجوب اعتقاد به حضرت مهدی (ع) به این برهان قرآنی استدلال کرده اند.

شیخ ناصر الدین البانی یکی از علمای اهل سنت در این باره چنین می گوید:

* اعتقاد به قیام حضرت مهدی (ع) اعتقادی ثابت است که احادیث متواتری از نبی اکرم (ص) بر وجوب ایمان به قیام ظهور ایشان نقل شده است، زیرا این اعتقاد از امور غیبی است و ایمان به چنین اموری از جمله نشانه های پرهیزکاران است، همان طوری که خداوند متعال در قرآن فرموده: "الم - این قرآنی است که هیچ شکی به آن راه ندارد. هدایتگر انسان های پرهیزگار و تقوایشه ای است که به عالم غیب ایمان دارند و این تنها انسان های نادان و متکبر هستند که در صدد انکار امور غیبی بر می آیند. من از درگاه پروردگار متعال مسالت می کنم که ما را در حالی بمیراند که به قیام مهدی (ع) و هر آنچه قرآن و سنت بر آن صحنه نهاده اند، ایمان داشته باشیم." (۳۶)

اتفاق نظر بر اینکه مهدی از سلاله اهل بیت (ع) است

روایات و اخبار صحیحی که از شیعه و سنی نقل

۲۲۱۹

شده ، گواه بر این است که مسلمین در مورد مسأله متفق القولند ؛ از جمله سعید بن مسیب نقل کرده است :
 * نزد ام سلمه بودیم . صحبت از مهدی (ع) به میان آمد ، ایشان گفتند : از رسول خدا (ص) شنیدم که فرمودند : مهدی (ع) از عترت من و از فرزندان فاطمه (س) است .^(۳۷)
 از امام محمد باقر (ع) نقل شده که ایشان فرمودند :
 * مهدی از ما اهل بیت و از فرزندان فاطمه است .
 از ابو سعید خدری به نقل از پیامبر (ص) روایت شده که فرموده اند :
 * مهدی از ما اهل بیت است ، دارای بینی ای کشیده است ، زمین را بعد از آنکه از ظلم و جور پر شده باشد ، پر از عدل و داد می کند .*

اتفاق نظر مسلمانان در قطعیت بریابی حکومت مهدی (ع)

در این مورد نیز روایات و احادیث صحیح و صریح فراوانی در کتب اخبار ، ملاحم و فتن و شرایط آخرالزمان ، هم در منابع اهل تسنن و هم در منابع شیعه نقل شده است .
 از ابن مسعود روایت کرده اند که پیامبر گرامی اسلام (ص) فرموده اند : * عمر دنیا به پایان نخواهد رسید تا روزی که مردی از اهل بیتم به نام مهدی ، ولایت و رهبری امت را بر عهده می گیرد .^(۳۸)
 از امام صادق (ع) نقل شده : * قیام قائم (ع) قطعی و حتمی است .^(۳۹)
 ابو هریره نقل کرده که رسول خدا (ص) فرمود : * اگر از عمر دنیا ، تنها یک روز باقی مانده باشد ، خداوند بلند مرتبه آن روز را به قدری طولانی می کند تا مردی از اهل بیت من فرمانروایی و ولایت زمین را به دست گیرد .^(۴۰)
 همچنین آیات الهی که تفسیر آن ها وعده ظهور مهدی (ع) است ، قطعی بودن بریابی حکومت ایشان را به صراحت تاکید می کنند .

وحدت نظر مسلمانان در جهانی بودن حکومت مهدی (ع)

آیات فراوانی از قرآن کریم و روایات کثیری چه از طریق شیعه و چه سنی از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است و تاکید می کنند که حکومت مهدی (ع) جهانی است . همین منابع ، همچنین بر مژده پیروزی اسلام بر تمامی دشمنان دین در سراسر گیتی و چیرگی آن بر همه ادیان و آیین های کفر و شرک و رژیم های منحرف و فاسد تاکید دارند .

مسأله جهانی بودن حکومت ایشان از جمله مهم ترین موضوعاتی است که آیات قرآن و روایات فراوان و معتبری آن را تأیید می کنند . همه این آیات و روایات بر اصالت ظهور مهدی (ع) در چهارچوب امور و مسائل غیبی و شکل گیری حکومتشان در آینده تاریخ امت اسلامی پای می فشارند .

احادیث و روایاتی که در صحاح ششگانه اهل سنت نقل شده ، حضور و نزول حضرت عیسی (ع) را در زمان ظهور حضرت مهدی (ع) تأیید کرده و می گویند :
 حضرت عیسی (ع) پشت سر امام زمان (ع) نماز می گزارد و در کشتن دجال و راهنمایی و هدایت مسیحیان به اسلام ، حضرت مهدی (ع) را یاری می رساند

الف (حکومت جهانی حضرت مهدی (ع) در قرآن کریم)

آن دسته از آیات قرآن که مژده بریابی حکومت جهانی حضرت مهدی (ع) را می دهند ، فراوانند و به دو دسته تقسیم می شوند :
 دسته اول آیاتی هستند که به تفسیر ، شرح و توضیح مفصل و گسترده علمی نیاز دارند تا بتوانند موجبات قانع شدن خواننده را با بحث اختصاصی موضوع مورد نظر ، فراهم بسازند .

دسته دوم آیاتی هستند که آشکار و واضح اند و به عبارتی این آیات ، صراحتاً موضوع مورد نظر را بیان می کنند که در بخش های قبل این نوشتار به آن اشاره شده است .

ب (حکومت جهانی حضرت مهدی (ع) در احادیث نبوی (ص))

علاوه بر احادیثی که بر حتمی بودن بریابی حکومت جهانی اسلام در تفسیر آیات مرتبط بیان شده است ، به احادیث و روایات دیگری که بر جهانی بودن حکومت حضرت مهدی (ع) پای می فشارند ، اشاره می کنیم :
 از ابن عباس روایت شده که ایشان به نقل از رسول خدا (ص) گفته اند : حاکمان روی زمین چهار نفرند ؛ دو حکمفرما مومن هستند و دو پادشاه کافرند . آن دو حکمفرمای مؤمن ، ذوالقرنین و سلیمان (ع) هستند و دو پادشاه کافر ، نمرود و بخت الانصرند . اما حاکم پنجمی بر سراسر زمین حکمفرمایی خواهد کرد . وی از اهل بیت من است .^(۴۱)

احادیث و روایاتی که در صحاح ششگانه اهل سنت نقل شده ، حضور و نزول حضرت عیسی (ع) را در زمان ظهور حضرت مهدی (ع) تأیید کرده و می گویند :
 حضرت عیسی (ع) پشت سر امام زمان (ع) نماز می گزارد و در کشتن دجال و راهنمایی و هدایت مسیحیان به اسلام ، حضرت مهدی (ع) را یاری

می‌رساند.

در روایتی ابو هریره نیز به نقل از پیامبر (ص) مضمون فوق را مورد تأکید قرار داده است. رسول خدا (ص) فرموده اند: روح خدا، عیسی بن مریم در بین شما نزول خواهد کرد. او صلیب را می‌شکند و خوکان را می‌کشد و از مخالفان جزیه می‌گیرد. مردم را به اسلام فرا می‌خواند و نیز خدای متعال در زمان حضور ایشان همه آیین‌ها را به غیر از اسلام از بین می‌برد. مسیح (ع) دجال را به هلاکت می‌رساند و امنیت و آرامش سراسر گیتی را فرا می‌گیرد.

روایتی نیز از امام جعفر صادق (ع) نقل شده که فرموده اند: "زمانی که قائم، قیام بنماید، در سراسر زمین غیر از بانگ شهادت "لا اله الا الله و اشهد ان محمد رسول الله" بانگ دیگری به گوش نخواهد رسید." (۴۲)

البته آن دسته از اخباری که بر قطعی بودن بر پایی حکومت جهانی اسلام در زمان رهبری و خلافت مهدی منتظر (ع) دلالت دارند، بسیار فراوانند. یکی از این خبرها حدیث متواتری است که شیعه و سنی آن را به نقل از حضرت محمد (ص) آورده‌اند. ایشان در وصف حکومت و عدالت حضرت مهدی (ع) فرموده‌اند: "یملأ الارض قسطا و عدلا كما ملئت ظلما و جورا"

توافق مسلمانان بر برخی از نشانه‌های ظهور

اخبار و روایات وارده در کتب ملاحم و فتن شیعه و سنی حاکی از آن است که قبل از ظهور حضرت مهدی (ع) پدیده‌هایی به وقوع می‌پیوندد که نشانه‌های وقوع بودن ظهور حضرت و برپایی انقلاب اسلامی ایشان و انجام وعده الهی است. این نشانه‌ها که مورد توافق شیعه و سنی است، بسیار زیادند که روشن‌ترین آن‌ها دو نشانه هستند:

اولین نشانه، برپایی حکومت اسلامی در شرق است که مقدمه انقلاب حضرت مهدی (ع) است و در حدیثی از رسول خدا (ص) به این موضوع اشاره شده است. حضرت محمد (ص) فرموده‌اند: "مردمی در مشرق زمین قیام می‌کنند که زمینه ساز حکومت مهدی (ع) هستند." (۴۳) شویان نیز از رسول خدا (ص) روایت کرده است که فرموده‌اند: "هر زمان دیدید که پرچم‌های سیاه از سمت خراسان پیش می‌آید، و لو با لغزیدن روی برف بوده، به آنان پیوندید." (۴۴)

دومین نشانه، تشکیل دولتی در شامات است که با حکومت امام زمان (ع) مخالف است. رهبری این حکومت را فردی از بنی امیه بر عهده دارد. او در روایات اسلامی به "سفیانی" مشهور است و شیعه و سنی روایات فراوانی درباره او نقل کرده‌اند. در کتب صحاح سته مدفون گشتن و فرورفتن سفیانی همراه با لشکرش به عمق زمین نقل شده است. سفیانی بعد از آنکه خبر سلطه امام زمان (ع) بر حجاز را می‌شنود، همراه سپاهش به سوی مکه گسیل می‌شود تا حکومت امام (ع) را نابود سازد.

عایشه از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده است که ایشان فرموده‌اند: "سپاهی قصد حمله به کعبه را دارد و همین که به صحرائی می‌رسند تمام آن لشکر به کام زمین فرو می‌روند." (۴۵)

اتفاق نظر مسلمانان در نماز خواندن حضرت عیسی (ع) پشت سر امام مهدی (ع)

در این باره در کتب صحاح سته و در احادیث معتبر اهل بیت (علیهم السلام) اخبار فراوانی آمده است. از امام محمد باقر (ع) نقل شده است: "هراس از قائم (ع) باعث غلبه ایشان بر دشمنان می‌شود و ایشان به نصرت الهی تایید می‌شود. تمامی زمین تحت سیطره ایشان در می‌آید و به گنج‌های فراوانی دست می‌یابند و دامنه سلطه ایشان تمامی شرق و غرب زمین را فرا می‌گیرد و پروردگار متعال به واسطه ایشان دین خود را بر دیگر ادیان غالب خواهد کرد، هر چند مشرکان را ناخوش آید. در زمان ظهور حضرت مهدی (ع) تمامی ویرانه‌های زمین آباد می‌شود و روح خدا، عیسی (ع) فرود می‌آید و ایشان پشت سرشان نماز می‌گزارد." (۴۶)

در صحیح بخاری و صحیح مسلم، از ابوهریره به نقل از رسول خدا (ص) چنین آمده است: "آن‌گاه که فرزند مریم در بین شما فرود آید، چه خواهید کرد، در حالی که امامتان، مهدی (ع) از خودتان باشد؟" (۴۷)

مسلم در صحیح خود به نقل از جابر بن عبدالله انصاری آورده است که می‌گوید: "از پیامبر اکرم (ص) شنیدم که فرمود: در میان امت همیشه گروهی هستند که تا روز قیامت و با حمایت و پشتیبانی الهی در دفاع از حق می‌جنگند تا آنکه عیسی بن مریم (ع) فرود می‌آید، فرمانده‌ای به نام عیسی (ع) می‌گردد: بیا و بر ما نماز بگذار، عیسی می‌گوید: خیر، در بین شما کسی هست که این کار را انجام می‌دهد. خداوند امت اسلام را عزیز و گرمی داشته است." (۴۸)

حافظ ابو عمر دانی در سنن خویش همین حدیث جابر از پیامبر (ص) را نقل کرده، جز آنکه حدیث او در برخی الفاظ با این حدیث فرق می‌کند. متن حدیث ابو عمر دانی چنین است:

"پیوسته جماعتی از امت در دفاع از حق می‌جنگند تا آن زمان که عیسی (ع) در سپیده‌دمی در شهر بیت المقدس نزد مهدی (ع) فرود می‌آید. پس گفته می‌شود: ای پیامبر خدا پیش‌آی و بر ما نماز بگذار، حضرت عیسی (ع) می‌فرماید: خداوند گروهی از امت اسلام را به جهت عزت و احترامی که نزد پروردگار متعال دارند، بر گروه دیگر فرمانروایی و رهبری داده است." (۴۹)

توطئه علیه مهدویت، چرا؟

پرواضح است که ایده مهدویت، روح قیام و انقلاب بر ضد ظلم و ستم را به همراه خود دارد. چنین مساله‌ای

مسلم در صحیح خود به نقل از جابر بن عبدالله انصاری آورده است که می‌گوید: "از پیامبر اکرم (ص) شنیدم که فرمود: در میان امت همیشه گروهی هستند که تا روز قیامت و با حمایت و پشتیبانی الهی در دفاع از حق می‌جنگند تا آنکه عیسی بن مریم (ع) فرود می‌آید، فرمانده‌ای به نام عیسی (ع) می‌گردد: بیا و بر ما نماز بگذار، عیسی می‌گوید: خیر، در بین شما کسی هست که این کار را انجام می‌دهد"

به خودی خود ایده ای است که حاکمان جور را نگران و تمامی سلطه گران و سلطه جویان مفسد را در هراس افکنده است.

ستمگران سلطه جو که در هر دوره، با زور و شمشیر و سرنیزه بر ملت‌های خود چیره می شوند، می دانند که سلطه جائزانه شان سرانجام، پایانی خواهد داشت و این پایان محتوم، جز به دست مهدی منتظر (ع) نخواهد بود.

پس شکی نیست که وحشت و ترس حاکمان کشورهای سلطه گر غربی از حکومت عدل مهدوی، در مقایسه با تمامی جباران روی زمین بیشتر باشد، چرا که همه آنان به خوبی می دانند که شعله های آتشفشان انقلاب او از درون کاخ هایشان شعله ور شده، تاج و تختشان را واژگون ساخته و همه آنان را قبل از دیگر حاکمان ستمگر و جباران فاسد، نابود خواهد کرد.

در پرتو این دیدگاه بیدادگرانه و به خاطر عظمت و اهمیت قضیه مهدویت و خطری که این مساله برای منافع دشمنان اسلام و ماهیت آنان دارد، ما باید به ابعاد سیاسی و تاریخی در ورای تهاجم فرهنگی ددمنشانه و تشکیکی که در گونه گونه توطئه های زیرکانه آنان علیه اعتقاد به مهدویت، در اشکال قدیم و جدید آن دارد، توجه کافی داشته باشیم.

پس شکی نیست که وحشت و ترس حاکمان کشورهای سلطه گر غربی از حکومت عدل مهدوی، در مقایسه با تمامی جباران روی زمین بیشتر باشد، چرا که همه آنان به خوبی می دانند که شعله های آتشفشان انقلاب او از درون کاخ هایشان شعله ور شده، تاج و تختشان را واژگون ساخته و همه آنان را قبل از دیگر حاکمان ستمگر و جباران فاسد، نابود خواهد کرد.

پی نوشت ها :

- ۱- الجامع الاحکام القرآن ج ۸، ص ۱۱۱.
- ۲- الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، ج ۱، ص ۲۶۴.
- ۳- همان، ج ۷، ص ۳۸۶.
- ۴- روح المعانی، ج ۲۵، صص ۵-۶.
- ۵- نور البصار، ص ۳۴۳.
- ۶- همان، ص ۳۴۹.
- ۷- المسند، ج ۳، ص ۳۷.
- ۸- فرائد السمطين، ج ۲، ص ۳۲۵.
- ۹- سنن ابی داود، ج ۲، ص ۲۵۶.
- ۱۰- صحیح بخاری، ج ۲، ص ۲۵۶.
- ۱۱- کنز العمال، ج ۱۴، ص ۲۷۵.
- ۱۲- عرف الوردی فی اخبار المهدی، ج ۲، ص ۸۱.

۱۳- همان، حدیث ۱۸۲.

۱۴- فرائد السمطين، ج ۲، ص ۳۱۲.

۱۵- الحاوی للفتاوی، ج ۲، ص ۱۳۲.

۱۶- الصواعق المحرقة، ص ۱۶۲.

۱۷- الجامع الصحیح و سنن، ج ۵، ص ۵۶۵.

۱۸- سنن، ج ۴، ص ۱۰۶.

۱۹- کمال الدین، ج ۱، ص ۲۴۰، ج ۲، ص ۶۴ و نیز

بحار الانوار، ج ۲۳، ص ۱۴۷، ج ۱۱۰.

۲۰- کفایه الاثر، ص ۲۲۳ و نیز بحار الانوار، ج ۳۶، ص ۳۸۳، ج ۱.

۲۱- کمال الدین، ج ۱، ص ۳۱۷، ج ۲ و نیز

بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۱۳۳، ج ۳، ص ۳۳ و نیز بحار الانوار، ج ۴۲، ص ۳۱۷.

۲۳- کمال الدین، ج ۲، ص ۲۷۶ همان، ج ۵۲، ص ۲۲۲.

۲۴- مروج الذهب، ج ۴، ص ۱۹۹.

۲۵- مصلح جهانی و مهدی موعود از دیدگاه اهل سنت، ص ۱۲۴.

۲۶- النهایه، ج ۵، ص ۲۵۴.

۲۷- فتوحات مکيه، ج ۳، ص ۳۳۲.

۲۸- شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۵۳۵.

۲۹- منهاج السنه النبویه، ج ۴، ص ۱۱.

۳۰- مقدمه ابن خلدون، ص ۳۶۷.

۳۱- الرهان فی علامات مهدی آخر الزمان، ص ۱۸۲.

۳۲- موسوعه الامام المهدی، ج ۱، ص ۹۹ و ۵۹۸.

۳۳- تفسیر المنار، ج ۶، ص ۵۷.

۳۴- مجله الجامعه الاسلامیه، شماره سوم.

۳۵- فتح الباری، ج ۵، ص ۳۶۲.

۳۶- مجله تمدن اسلامی، شماره ۲۲، ص ۶۴۳.

۳۷- سنن ابن ماجه، ج ۲، ص ۴۰۸۶ و نیز تاریخ بخاری، ج ۳، ص ۳۴۶.

۳۸- الغیبه، ص ۱۱۲.

۳۹- بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۲۰۶، ج ۴۰.

۴۰- سنن ابن ماجه، ج ۲، ص ۹۸۲، ج ۲۷۷۹.

۴۱- الحاوی للفتاوی، ج ۲، ص ۸۱.

۴۲- ینایع الموده، ص ۴۲۱.

۴۳- سنن ابن ماجه، ج ۲، ص ۴۰۸۸.

۴۴- مسند احمد، ج ۵، ص ۲۲۷.

۴۵- صحیح مسلم، ج ۴، ص ۲۲۱، ج ۷.

۴۶- صحیح بخاری، ج ۳، ص ۸۶.

۴۷- بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۹۱، ج ۴.

۴۸- صحیح بخاری، ج ۴، ص ۲۰۵ و نیز صحیح مسلم، ج ۱، ص ۱۳۶.

۴۹- صحیح مسلم، ج ۱، ص ۱۳۷.

۵۰- سنن الدانی، ص ۱۴۳ و نیز مسند احمد، ج ۳، ص ۳۴۵.

کتابنامه :

- ۱- آکوسی بغدادی، سید محمود، روح المعانی، ج ۲۵، احیاء التراث العربی.
- ۲- ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۲، مصر.
- ۳- ابن اثیر، النهایه، ج ۵.
- ۴- ابن عربی، فتوحات مکيه، ج ۳.
- ۵- ابن خلدون، مقدمه ابن خلدون.
- ۶- ابن ماجه، سنن، ج ۲.
- ۷- ابو عیسی محمد بن عیسی بن سوره، الجامع الصحیح و سنن ترمذی، ج ۵.

۲۰۲۲